

Видосава Недомачки
Београд

Задужбине Немањића у Светој земљи

Међународни научни симпозион "Никон Јерусалимљанин: вријеме – личност – дјело", Цетиње - Скадарско језеро, 7-9. септембар 2000.

САЖЕТАК: Значај који су имале српске задужбине у Светој Земљи далеко превазилази оквире немањићке државе јер су веома много допринеле развоју монаштва православних земаља на изворишту хришћанства. Од Стевана Немање, великог дародавца већ постојећих православних манастира и цркава у Светој Земљи у . веку, преко Растка Немањића – Светог Саве, оснивача српског задужбинарства у њој, све до последњих Немањића, многобројна су сведочанства, писана и градитељска, о том значају.

Највише пажње у овом излагању је посвећено манастиру Светог Архангела Михаила и Гаврила у Јерусалиму, задужбини Краља Милутина, који је више векова био средиште српског монаштва.

Пролазећи улицама старог Јерусалима, у
саму зору, кад сунце тек почиње да обасјава
камене грађевине и снажне зидине, а
људи још нису изашли из својих домова да
би кренули својим послом, прожима вас осећање
да газите трагом прастарих библијских
времена и да се од тада ништа није променило.
За нас који долазимо из југословенских крајева
осећања су обогатена знањем да су туда вековима
долазили и боравили наши људи, наше хаџије, од
св. Саве и више стотина монаха до мноштва знаних
и незнаних поклоника светих места.
Безбројна су сведочанства о значају стваралаштва
И улоге коју су имали српски задужбинари
и монаси у Светој Земљи.

Темеље монашког живота Срба у Светој Земљи поставио је давне 1229. године Растко Немањић – Свети Сава. Приликом тог првог боравка Свети Сава је однео на дар тамошњим православним манастирима многе драгоцености, али главна жеља му је била да у Светој Земљи обезбеди сигуран боравак српским монасима и поклонцима.^[1] Подигао је конаке у ђурђијанском манастиру Светог Крста недалеко од Јерусалима у коме је и сам боравио; затим је откупио земљиште на брду Сион и ту сазидао манастир за српске монахе.^[2] Данас се не зна тачна локација тог манастира, иако се помиње да су његови остаци крај куће

апостола Јована.^[3] Од Латина је у Акри откупио цркву Светог Ђорђа која је служила као безбедно прихватилиште за српске монахе, јер је Акра била тада главно палестинско пристаниште.^[4]

У тадашњој Палестини смењивали су се периоди немира и промена власти с краћим периодима мира, те је Свети Сава приликом другог боравка у Светој Земљи 1235. године поклатио све своје задужбине, ради њихове трајне заштите, великој грчкој лаври Светог Саве Освећеног^[5] чији је био сабрат.^[6] Ова лавра, основана 478. године, налази се у Јудејској пустињи на степенастој падини стене према дубоком кланцу речице Кидрон, чије је корито најчешће исушено. Цела лавра делује као да је изникла из стене. О овој лаври биће говора и касније.

Када су Мамелуци 1291. године освојили Акру, она је престала да буде прихватно пристаниште за српске монахе и хаџије, те је ту улогу надаље имала Јафа.^[7]

Да поменемо и Јоаникија, првог српског патријарха, који је између 1346. и 1354. године подигао две цркве у Светој Земљи, једну на брду Кармел посвећену пророку Илији, другу у Галилеји на брду Тавор, посвећену Светом Николи.^[8]

Издашност српских владара династије Немањића према манастирима у Светој Земљи превазилазила је много већ иначе обилна давања српских духовника, пре свих Светог Саве. Жеља им је нарочито била да саграде своје манастире или да откупе и уреде већ постојеће. Краљ Милутин (1282-1321.), имао је у томе најбоље остварење. Унутар зидина самог Јерусалима, близу цркве Светог Гроба и грчке патријаршије, подигао је манастир Светих Арханђела Михаила и Гаврила. Да је сама црква подигнута на темељима старије грчке градње, са сигурношћу сведоче њени остаци у темељима и подрумима грађевине.^[9] Али, без обимнијих истраживања не може се знати какве су измене вршене током векова на постојећој цркви и осталим манастирским зградама.^[10]

У више старих повеља, у родословима, летописима и записима има помена о Милутиновом манастиру у Јерусалиму, али није сачуван ниједан запис самога краља. Његов биограф Данило, у делу *Животи краљева и архиепископа српских*, помиње да је после победе над Турцима у Малој Азији, када је српска војска притекла у помоћ Византији, Милутин зидао многе цркве "у своме отачаству но и у светоме граду Јерусалиму..."^[11]

Као годину победе над Турцима, односно зидање Милутинових цркава, Данило помиње 6821. (односно 1312/13. годину,^[12] те се она узима и као година градње Светих Арханђела,^[13] мада се код неких аутора наводи и година 1315,^[14] чак и 1303.^[15] без сигурних извора за ове тврдње.

Цар Душан помиње у својој повељи из 1348. године, којој се међутим оспорава аутентичност јер нема царског потписа,^[16] да је његов прародитељ, тј. краљ Милутин, сазидао у Јерусалиму храм Светих архистратига Михаила и Гаврила.

У Душановој повељи из 1350. године, којој се не оспорава аутентичност,^[17] а такође се помиње да је његов дед «свети краљ Урош» (Милутин) подигао и утврдио храм светих арханђела у Јерусалиму, а да је његов отац, Стефан Дечански – «свети краљ Урош Стефан» храм украсио, утврдио и

даривао.

Сем појединих доградњи, накнадних украшавања и многих даривања која су чинили Милутин и Стефан Дечански,^[18] цар Душан помиње и потребу да се арханђелском манастиру обезбеди и трајан доходак с обзиром да он није имао ниједан метох, као што су их имали други манастири. Све што је св. Сава био откупио, манастире и метохе, поклонио је, како је већ поменуто, лаври св. Саве Освећеног ради њихове безбедности.

Према оспораваној повељи из 1348. године Душан је поклонио Арханђелима цркву св. Николе на острву Врањини у Скадарском језеру и све њене метохе.^[19] Нема, међутим, доказа да је то и остварено.^[20]

Душан је обезбедио истом повељом из 1348. године стални приход за Арханђеље од пет стотина млетачких перпера годишње, које је Дубровачка Република била обавезна да плаћа српској држави за преузимање Стона и целог Пељешца.^[21] Иако је овој повељи оспоравана аутентичност, многи каснији документи потврђују да је тај стонски доходак (Tributum Stagri) заиста исплаћиван Арханђелима,^[22] истина често^[23] са закашњењима и не увек драговољно. Дубровчани се нису држали ни обавезе да не узнемиравају српски живаљ и српске монахе на Пељешцу и у самом Стону, већ су их покатоличавали, а фрањевци су преузели српске цркве.^[24] Српски живаљ је временом прешао на територију српске државе, а многи српски монаси су отишли у Свету Гору и у Јерусалим.^[25]

После пропасти српске државе 1371. године о монасима из Арханђела бринули су се више година кнез Лазар, Вук Бранковић и Ђурђе Балшић,^[26] а затим Стефан Лазаревић, и Ђурђе Бранковић.^[27] Ђурђева кћи Мара, удова султана Мурата II. преузела је од 1462. године бригу о српским монасима у Јерусалиму.^[28] Међутим, у Мариној повељи из 1479. године каже се да су Арханђели опустели (познато је да је тада у Јерусалиму била епидемија куге) и да је убудуће на снази обавеза Дубровника да стонски доходак исплаћује манастирима на Светој Гори, Хиландару и Светом Павлу.^[29] Дубровник је уз многа упозорења и претње био приморан да плаћа овом светогорским манастирима стонски доходак све до 1792. године.^[30]

Дубровачке власти су желеле да се заборави да је стонски доходак њихова обавеза због преузимања Пељешца и Стона. Зато су и у записницима Tributum Stagni заменили називом свијећа, задужбина, или лемозина, а монаси су наводно долазили као молебници.^[31]

Манастир Светих Арханђела је међутим обновљен најкасније 1504. године и братство ојачано доласком српских монаха из манастира Светог Николе у Стону, али му стонски доходак више није исплаћиван.^[32]

Много више података о српским монасима у Светој земљи садрже руски извори XVI. и са почетка XVII. века јер су монаси из Светих Арханђела и лавре Светог Саве Освећеног, којом су такође управљали српски монаси од 1504. године, одлазили често у Москву да би добили помоћ од руских царева и бољара.^[33] С друге стране, руски калуђери и поклоници су долазили у Јерусалим и увек налазили гостопримство у Арханђелима јер нису имали у самом граду свој манастир.^[34] У лаври Светог Саве Освећеног су имали један мали манастир посвећен Светом Михаиљу.^[35]

Руски архимандрит Леонид Кавелин пише 1867. године да је руска помоћ

дата управо у знак захвалности за гостопримство указано руским богомољцима у Арханђелима.^[36] Према Леониду, Арханђели су добијали помоћ из Русије још у првој половини XV. века. Архимандрит јерусалимског манастира Светих Арханђела Нифон добио је у Русији богат прилог.^[37] Можда је Нифон у ствари Никон Јерусалимац, аутор *Повести о јерусалимским црквама и местима...* као и Никандар старац јерусалимски који је у три маха долазио у Дубровник по стонски доходак: 1422, 1424, и 1431. Никон је био и исповедник Јелене, кћерке кнеза Лазара.^[38] О Никону су писане посебне студије.

Као издашне дародавце Леонид помиње цара Ивана Васиљевића Грозног и митрополита Макарија, захваљујући којима је у Арханђелима подигнута нова трпезарија јер се стара срушила можда због земљотреса, како тврди руски хаџија Трифон Коребејников који је био у Јерусалиму 1583. године. Један други руски хаџија, Василије Позњаков, тврди да су «проклети Турци срушили кров» на тој трпезарији.^[39]

Иван Грозни је својим прилозима омогућио да се уз манастирску цркву Светих Арханђела подигне са јужне стране параклис посвећен Светом Јовану Претечи.^[40] Године 1559. је Грозни послао преко софијског архимандрита ГенADIЈА богат прилог «на Исток» за лавру Светог Саве Освећеног, али да се не забораве и српски монаси. Тада су, како пише Леонид, Арапи нападали лавру и оштетили цркву и ћелије.^[41]

Све до 1593. године руски владари су давали прилоге за Арханђеле и за лавру, јер су, како сведочи Трифон Коребејников, «у оба манастира један игуман, једна браћа и благајна», да у њима стално живе осамдесет монаха, док седамдесет њих су стално на путу тражећи заштиту и помоћ или су у лавриним метосима убирали приходе.^[42] Архиепископ Калистос тврди у свом делу *Борбе патријарха и братства у XVI. и XVII. веку*^[43] да је тада у лаври и Арханђелима као и у другим манастирима који су зависили од њих, било 250 монаха од укупно 443 у манастирима Јерусалима.

Према писму игумана лавре Светог Саве Освећеног, Гаврила, које је он однео у Москву 1603. године, за српске монахе су настале тешке године. Лавра је опустела због терора «агарјанског» и њени монаси су се, по савету јерусалимског патријарха Софронија, преселили у Јерусалим, у манастир Светих Арханђела.^[44] Чини се да је цар Борис Годунов тада дао последњи већи прилог, 1000 златника, за обнову лавре, што, међутим, није било довољно.^[45]

На руском двору су 1605. настали сукоби те су прекинуте везе са српским монасима.^[46] Тек се 1636. године шаљу нове молбе Русији лаври за помоћ јер монаси «гину од великог дуга и терора неверних Арапа».^[47]

Српски калуђери и хаџије су током XVI. и XVII. века и даље долазили у Свету Земљу и налазили смештај у јерусалимском манастиру Светих Арханђела, остављајући записе о свом путовању у некој од манастирских књига, али су у њима ретки подаци о самом манастиру.^[48] Неки уопште не помињу Арханђелски манастир у опису свог путовања у Светој Земљи. Зато није необично што се ни у делу Никона Јерусалимца из средине XV. века у описивању Јерусалима и других светих места уопште не помињу Арханђели нити лавра Светог Саве Освећеног.^[49]

Утолико је значајније писање дубровачког историчара Јакова Лукаревића који је описао боравак свог полубрата Јакова, свештеника, у Јерусалиму 1590.

године, напомињући да је овај посетио манастир Светих Арханђела који је подигао «il santo re di Servia»^[50] у коме постоји «una magnifica libraria».^[51] Не зна се у којој просторији је била смештена та библиотека.

Више грчких, руских, француских и наших аутора XIX. и почетка XX. века оставили су путописе о боравку у Палестини и описивали тамошње манастире. Обимнији су описи велике лавре Светог Саве Освећеног него манастира Светих Арханђела у Јерусалиму. Многи описују тешки живот српских монаха у овим манастирима, како због глади, суше, сталних упада бедуина који су пљачкали и рушили манастирске зграде и зидине, али помињу и сукобе између самих монаха, као и њихове честе несугласице са јерусалимским патријарсима.^[52]

Према писању јерусалимског патријарха Доситеја (1669-1707.), српски монаси, настањени из њему непознатих разлога и у неко њему непознато време у манастиру Светих Арханђела и лаври Светог Саве, били су потчињени пећком архиепископу и нису признавали власт јерусалимског патријарха. Описује затим један догађај из прошлости. Наиме, српски монаси нису хтели да плаћају порез, тражили су одвојено место на поклоничким местима, привлачили су у свој манастир хаџије на штету јерусалимске патријаршије, као и да је њихов игуман дошао код патријарха са палицом.^[53] Доситеј не објашњава шта је необично што је српски игуман дошао са својом игуманском палицом, већ само да се игуман жалио патријарсима Цариграда, Александрије и Антиохије због неправде коју јерусалимски патријарх наноси Србима.^[54] Поменути три патријарха су пресудили да Срби нису потчињени јерусалимском патријарху. Доситеј их оптужује због такве пресуде и изражава сумњу да су примили сребро од српског игумана или да нису знали право стање ствари.

О палици српског игумана пише и француски историчар С. Веле (S. Vailhe) дајући другачији опис догађаја. Пошто помиње да су Срби овладали манастиром Светог Арханђела Михаила, каже: «Зависност, ма била и само духовна, од грчког патријарха који је постављао и смењивао по својој вољи игумане, није одговарала независном и поносном духу словенских монаха. Они су се жалили, али је брзо дошло до жестоких свађа па је, као крајњи аргумент, архимандрит (српски) снажно ударио патријарха палицом.»^[55] С. Веле даље помиње повољну пресуду у корист Срба, тј. да су потпуно ослобођени патријаршијског тугорства.

С. Веле закључује да је у ствари главни разлог сукоба то што су српски монаси привлачили хаџије у свој манастир, те је јерусалимски патријарх остао празних руку и да је «на крају крајева испало да је новац био узрок свему.»^[56]

О сукобима српских монаха и јерусалимских патријараха писали су и француски аутори Х. Венсен и Ф. М. Абел: »Ако су Ђурђијанци могли да остану у добрим односима с Грцима и поред тога што су се увукли у само срце патријаршије, Грци нису имали у Србима угодне супарнике.»^[57]

Када је 1479. године због епидемије куге у Јерусалиму српски манастир опустео за неко време, неки монаси су помрли, не зна се колико, а неки избегли незнано куд. Када је епидемија прошла преживели монаси су се вратили у Арханђеле и њихово братство је очигледно ојачало, тако да су 1504. године склопили уговор са Јерусалимском патријаршијом о преузимању управе над лавром Светог Саве Освећеног.^[58] Та лавра је била најзначајнији испоснички

центар у Палестини.^[59] Међу зидинама лавре било је двадесет цркава и црквица, од којих је највећа била црква Благовештења, затим цркве Светог Николе и Светог Јована Дамаскина.^[60] Имала је више метоха не само у Светој Земљи,^[61] већ и на Кипру – манастир Светог Јована Златоустог^[62] и у румунском граду Јашију – манастир Светог Ђорђа.^[63] Лавра је међутим крајем XV. века економски пропала због сталних борби с номадима те су је грчки монаси временом напустили.^[64] Када су арханђелски монаси преузели управу над лавром, на челу оба манастира био је исти српски игуман.

О овом веома значајном догађају нема помена у сачуваним списима са територије старе српске државе. Поједини родослови и летописи из XVI. века још само помињу давну славу Немањића и њихове грађевине у Светој Земљи.^[65] Из тих списа не сазнаје се ништа ново јер се углавном понављају описи из Даниловог дела *Животи краљева и архиепископа српских*.

Српски монаси су обновили лавру, а очигледно су били борбенији и боље одолевали разним нападима него грчки монаси. Руски архимандрит Леонид хвали српске монахе због обнове лавре и каже да заслужују општу благодарност православних хришћана.^[66]

У међувремену су Грци поново завладали јерусалимском патријаршијом (повремено су тамо владали Сиријци и Ђурђијанци) те су се поновили жестоки сукоби између српских игумана и грчких патријараха. Патријарх Герман 1577. године се жалио султану Мурату III. да су српски монаси непослушни. Овог пута није било подршке из Цариграда где су владали Турци, већ је по султановом одобрењу синод прогласио српске монахе кривим и обавезао их да се покоре грчком патријарху.^[67]

Нису сви султани били против српских монаха. Султан Сулејман II. Величанствени је издао два фермана у вези лавре и Арханђела. Године 1533. наређује да се у лаври обнови црква (не зна се која),^[68] а 1537. наређује да монаси из Арханђела не смеју бити узнемиравани у поседу својих винограда (вероватно су то били лаврини метоси).^[69] Селим II. је 1568. дозволио монасима у лаври Светог Саве Освећеног да буду наоружани да би се бранили од напада бедуина. Овима је султан наредио да не смеју спречавати монахе да сахрањују своје покојнике на гробљу које је било изван зидина лавре.^[70] Мехмед III. је ферманом из 1601. поновио стару наредбу да арханђелски монаси не смеју да буду ометани у поседу својих винограда. Султан Ахмед I. (1603-1612.) дозволио је да се лавра обнови и да се сазида одбрамбена кула.^[71] На једном од спратова те куле постојала је мала црква посвећена Светом Симеону – Немањи,^[72] али су је Грци касније претворили у цркву Светог Симеона Столпника.^[73] На првом спрату је у камену уклесан текст на српском језику у коме се помиње да је кула довршена 9. марта 1612. године.^[74]

А. Фотић објављује у свом раду *Обнова српског манастира св. Саве Освећеног* две султанске заповести кадији Јерусалима из 1613. године у којима султан одобрава обнову лавре под условом да се то уради према давнашњем изгледу и да се не дозволи да се подигне више објеката него што их је било првобитно.^[75]

За обнову лавре Срби нису имали доста средстава иако су још 1604. године добили из Русије 1000 златника,^[76] те су се задужили код турских предузимача за 50000 гроша.^[77] Немајући никакве могућности да се раздуже,

српски монаси су понудили на продају лавру Јерменима, а Арханђеле фрањевцима. Грчки патријарх Теофан је због тога био веома озлојеђен, те је успео да од молдавског војводе Васиља добије новац те је откупио 1625. године лавру за 54000 пијастера.^[78]

Грчки аутор Т. Р. Темелис тврди да су српски монаси почели да напуштају лавру после њеног поновног пропадања 1602. године и по савету патријарха Софронија узели све црквене ствари и прешли у Јерусалим у манастир Светих Арханђела.^[79]

Грк Антим, секретар Јерусалимске патријаршије од 1821. до 1824. године наводи да су српски монаси напустили лавру 1623. године, а да је патријарх Теофан обновио лавру 1625. године.^[80]

Лавра је и даље више пута претрпела већа и мања разарања у нападима бедуина и опет обнављана.^[81] Садашњи изглед лавре је из 1688. године.^[82]

Што се манастира Светих Арханђела тиче највише података о његовој даљој судбини даје 1653. године Рус Суханов, чије казивање преноси архимандрит Т. П. Темелис.^[83] По Суханову у манастиру су тада боравила два-три сиромаша, али да је манастир најбољи од свих, да има много ћелија, а црква и трпезарија су лепи; да манастир има и веома богату библиотеку грчких и латинских и словенских рукописа и штампаних књига. Много од свега тога је упропашћено. На крају додаје да су ту становали Срби од давнина.

Чудно је да ни Суханов, а ни Темелис не помињу монахе који су дошли из лавре Светог Саве, као ни бројне монахе из самих Арханђела, да бисмо сазнали шта с њима збило око 1653. године.^[84]

Нов податак даје документ из 1669. године којим патријарх Доситеј уступа манастир Арханђела монаху Нектарију да у њему на миру живи, да га обнови, а сви арханђелски монаси, вероватно већином Грци, да га слушају и заједно убирају приходе од маслињака, винограда и ливада.^[85] Значи да је за Арханђеле опет наступио период мира и извесног благостања и да је могао безбедно да прима хаџије из више православних земаља.^[86] Колико је деценија тај мирни период трајао није познато, али се зна да је почетком XVIII. века манастир могао опет да буде обновљен, јер је црква била већим делом порушена.^[87]

Ако посматрамо у целини историјат задужбина Немањића у Светој Земљи, чак и у сасвим сажетом прегледу као што је овај, можемо да уочимо значај који су имали наши монаси и задужбинари у одржавању православља на тој сразмерно малој територији, али на којој су се вековима сукобљавали разни наоди и разне религије.

Сачувани су многи писани извори – повеље наших владара, биографска дела наших духовника, многобројни записи хаџија и путописи поклоника из разних земаља, али и дела истакнутих историчара, наших и страних, посебно руских. Многи подаци су непотпуни, неки описи се понављају, појдине наводе је данас тешко проверити, али то ни у ком случају не замагљује чињеницу да је улога наших монаха у Светој Земљи од XIII. до почетка XVII. века била веома значајна.

Путописци су ретко уз своје текстове давали понеки цртеж манастира које су обишли. Дело непознатог аутора *Описаније Јерусалима* издато у Бечу

1748. године на славеносрпском језику, садржи бакрорезе Христифора Жефаровића који приказују јерусалимске цркве.^[88] Жефаровићеви бакрорези, рађени према популарним водичима до светих места немају уопште везе са стварним изгледом цркава.^[89]

Још су ређе фотографије које су путописци и аутори XIX. и XX. века објављивали у својим радовима.^[90]

Кроз повест о српском монаштву у Светој Земљи провлачи се као црвена нит постојање и значај манастира Светих Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму, задужбине краља Милутина. Стога ћемо се мало детаљније задржати на опису овог манастира и његове цркве и њиховом данашњем изгледу.

Срећне околности су омогућиле аутору ових редова да током више година посећује овај манастир, да изради многе скице и направи већи број снимака, тако да је рад *Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, објављен 1980. године могао да буде обogaћен са четири плана и избором од двадесет и пет фотографија манастира.^[91]

Како је већ поменуто на почетку овог излагања, неопходна су даља истраживања темеља садашње цркве и конака, јер писани извори не казују који су делови из Милутинових градњи, да ли је он у ствари само обновио и делимично дозидео старији византијски манастир. Остаје чињеница да велика већина писаних извора од XIV. века надаље помиње овај манастир као српски.

Цео манастирски комплекс са црквом и баштом заузима површину од око четири хиљаде квадратних метара. Окружен је високом каменим зидинама. Улаз у манастир је са јужне стране, из улице St. Francisco,^[92] на северу манастир допире до самих зидина Јерусалима где се с унутрашње стране виде остаци капије (некада капије Светог Лазара) коју је први пут поменуо као «капију српског манастира» – Bab Der es-Serb^[93] у својој хроници арапски писац Муџиред Дин (умро 1521. године).^[94] Црква и коначи заузимају југозападни део терена на површини од 1350 квадратних метара.^[95] Око њих су посебне јаке зидине тврђавског типа.^[96] Тесаници су доста груби, а у подрумским просторијама има и необрађеног камена. Дворишта, платформе, терасе и неке подрумске просторије су од глчаних камених блокова и плоча.

Сама црква се налази на платформи првог спрата. Стешњена између осталих грађевина манастирског комплекса и каснијих доградњи, немогуће је са нивоа њеног улаза да се сагледа нити сними цела грађевина. Зато се морало прибећи изометријском приказу на основу више скица и фотографија детаља.^[97]

Црква је једнобродна камена грађевина с омањим нартексом (3,70 x 3,60),^[98] наосом (4,60 x 6,10) с осмостраним кубетом на пандантифима и калотом,^[99] и с полукружним олтарским простором (4,35 x 3,70) с полукалотом. На северној страни је параклис Светог Саве Освећеног.^[100] На јужној страни је параклис Светог Јована Претече^[101] који је дограђен 1552. године захваљујући дарожљивости руског цара Ивана Грозног.

Сем наоса, све друге просторије имају крстасти свод. Дневна светлост продире у цркву и параклисе кроз више већих и мањих прозора савремене израде али убачене у оквире дебелих зидова с равним, полукружним или тролисним завршетком. У наосу и олтарском простору су сачувани остаци сликаних зидних површина. У наосу, лево и десно од улаза је по једна

композиција Светих Ратника на коњу с траговима грчког натписа.^[102]

Обе композиције су доживеле више премаза, тако да се без скидања слојева не може видети њихов првобитни изглед. Видљиви слој, према стилским одликама с елементима барока, вероватно је из XVII. века. На пандантифима су ликови четворице јеванђелиста с њиховим симболима, а у калоти седећа фигура Бога-Сведржитеља с голубом у крилу и четири серафима крај ногу.^[103] Вероватно је ова композиција с почетка XX. века. У апсиди је у средини зида велика фигура Богородице Оранте, а лево и десно од ње по једна велика фигура арханђела Михаила и Гаврила. Детаљнија истраживања зидног сликарства Арханђела потврдила би да је оно несумњиво више пута обнављано.

Иконостас, богато резбарен и позлаћен је вероватно из XVIII. века.^[104] Иконостас параклиса Светог Јована Претече је по свему судећи с почетка XX. века.^[105]

Подрумске просторије су делимично постале доступне после избацивања више тона разног шута и отпадака. Њихов распоред углавном одговара распореду цркве, а пружају се делом испод оба параклиса и баште. Високе су, већином имају полуобличасте сводове, а неки су преломљени.^[106] Неке подрумске просторије су служиле као винаре и оставе за ћупове с вином.^[107] На појединим подрумским просторијама су накнадно уклесани мотиви и текстови из XVIII. и XIX. века.

На спољним источним зидинама манастира, као и на спољњем зиду нартекса има више зазиданих великих лучних подрумских отвора.^[108] Кров цркве је раван. Спољни зидови цркве и параклиса, а делом и унутрашњи, имају сада бели кречни премаз, но не зна се по чијој чудној одлуци. У ствари сви спољни зидови цркве били су од тесаног камена, што сведоче и описи путника,^[109] као што су све јерусалимске грађевине искључиво од камена.

Тихомир Ђорђевић преноси казивање архимандрита Порфирија Успенског, шефа руске мисије у Јерусалиму средином XIX. века, који је неко време становао у манастиру Светих Арханђела и који је тврдио да су Арханђели «најлепши манастир Светога Града», да у њему има много икона, од којих су неке чисто српске; да око манастира има четрдесет ћелија. Црква није велика, али је врло лепа, сва је од тесаног камена.» манастир је могао да прихвати око две стотине поклоника.^[110]

Немогуће је данас утврдити без нових истраживања, где су се у манастиру налазиле трпезарија, болница и библиотека, које се помињу, како смо навели, у више текстова.

Нема сумње да је најзначајнија била библиотека, о чему сведоче казивања већег броја истраживача српских светиња у Палестини. Међутим, ти истраживачи углавном помињу да је постојала «дивна библиотека»,^[111] јер у њој више није било ни рукописа ни књига. Све је било разнето и данас се неке налазе по разним библиотекама: у библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму – неке су својевремено биле пренете из Светих Арханђела у лавру Светог Саве Освећеног, а оданде су неке даље разнете када су православни монаси напустили лавру; поједина дела се налазе у Државној библиотеци Лењина у Москви, у Публичној библиотеци у Лењинграду, у Кијевској духовној академији, у Ватиканској библиотеци; даље у Богородичиној цркви и у библиотеци манастира Свете Катарине на Синају^[112] и на разним другим

непознатим местима. Негде су сачувани само поједини истргнути листови из рукописних књига. Да су нека дела или листови припадали некада арханђелској библиотеци може се закључити само на основу неког записа на њима.^[113]

До сада је једини озбиљнији покушај да се утврди где су све разнете књиге и рукописи некада у власништву српског манастира учинио М. Н. Сперански.^[114] Он истиче чињеницу да је српска монашка колонија у Јерусалиму била центар око којег је живела словенска писменост у Палестини преко три стотине година.^[115] Међутим, када би се садржај некадашње библиотеке свео само на рукописе, књиге и истргнуте листове растурене и идентификоване по разним земљама, не би било разлога да та библиотека буде толико хваљена и истицана. Многа дела су неповратно нестала.

Нешто бољу судбину је доживела библиотека лавре Светог Саве Освећеног.^[116] Њен већи део је био пренет прво у арханђелску библиотеку, а затим, када су Грци и тај манастир преузели, у библиотеку Јерусалимске патријаршије. Та дела се налазе у штампаном попису рукописа и књига те библиотеке који је урадио. А. Пападопулос-Керамевс.^[117]

Све, што је до сада истражено и написано о српском монаштву и задужбинарству у Светој Земљи, а број аутора није мали, што се може видети и из наведене литературе (у напоменама) указује на потребу да се истраживања наставе, да се од мањих или већих фрагмената једном дође и до целовитог приказа тог значајног дела наше културне историје.

Напомене

1. Доментијан; *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, издање Ђуре Даничића, Београд 1865, 267; Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, превод Лазара Мирковића, Београд 1938, 154; В. Розов, *Страница из живота светога Саве*, Споменик СКА LXIX, II 54 Београд 1929, 96
2. Доментијан, исто (по Л. Мирковићу), 138-139; Теодосије, *Живот Светога Саве*, Београд 1860, 186; В. Розов, наведено дело, 97-98; Леонид (Кавелин), *Сербская иночкая община в Палестинѣ*, Чтенія въ импер. обществѣ исторіи и древностей російскихъ, год. 1867. св. III, 44.
3. В. Розов, н. д, 102-104.
4. В. Розов, н. Д. 99.
5. Лавру је основао Свети Сава Освећени 478. године, а прве зидине су подигнуте између 482. и 486. године. Данас је позната под називом Мар-Саба. Налази се на око 15 км југоисточно од Јерусалима. Степенасто се спушта до близу дна дубоког кланца кроз који протиче речица Кидрон. Делује величанствено у том суровом пределу без икакве вегетације. Лево и десно од лавре, у самом кланцу налази се више стотина испосничких ћелија укопаних у стену, данас напуштене. (О лаври: S. Vailhé, *Le monastere de Saint-Sabas*, *Echos d'Orient*, II. год., бр. 8 август-септембар 1899, Paris, 332-341; III. год. Бр. 1, октобар 1899. 18-28; III. год., бр. 3, 1900, 1867-177; Сава Косановић, *Путничка црта – Манастир св. Саве освећеног у Палестини*, Бршљан, II, бр. 8, стр. 58-60; бр. 9, стр. 66-67, Нови Сад 1886); В. Недомачки *Манастир Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму- задужбина краља Милутина*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 16, Нови Сад (1980) 25-69. Сл. 1.

6. В. Розов, н. д., 97; Исти, *Српски рукописи Јерусалима и Синаја*, Јужнословенски филолог, V 1929, 119; Ст. Станојевић, *Св. Сава*, Београд 1935, 68, 86, 66. Доментијан, н. д., (по Ђури Даничићу), 273; пишући о боравцима Светог Саве у Светој Земљи, грчки архимандрит Калистос (Καλλίστου, Οἱ ‘Αγιοὶ Τόποι ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τὰ ἐπ’ αὐτὸν δικαίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Νέα Σιών, (Неа Сион) том XXI, бр. 18, Јерусалим 1926, 528) каже да су текстови Теодосија и Доментијана, на основу којих су издата *Путешествија* у Петрограду 1884, у издању палестинског православног друштва, бацили светлост на таму у Светој Земљи у првој половини XIII. века.
7. N. Efrati, *Acre, Encyclopaedia Judaica*, Vol. 2, Jerusalem 1971, 221-239. J Braslavski, *Jaffa, Encyclopaedia Judaica*, Vol. 9, Jerusalem 1971, 1251-1254.
8. Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (превод Лазара Мирковића), Београд 1935, 378; В. Розов, н. д., 104; Тихомир Ђорђевић, *Срби и Света Земља*, Српске новине – забавник, год. II бр. 13, Крф 1918.; Душан Глумац, *Српске задужбине у Палестини*, Гласник Српске православне цркве бр. 10, 11 и 12, Београд 1946, 255;
9. Калистос, *Срби у Јерусалиму и у лаври Светог Саве* (Καλλίστου, Οἱ Σέρβοι ἐν Ἱερουσαλήμ καὶ ἐν τῇ Λάβρα τοῦ ‘Αγίου Σαββα), Неа Сион, том XXII, год. 19, Јерусалим 1927, 131. (Калистос пише на основу података у Православном палестинском зборнику бр. 16, Петроград, 2-3);
10. В. Недомачки, н. д. 58-68,
11. Данило, н. д., Издање Ђ. Даничића, Загреб 1886. и у преводу др. Лазара Мирковића, издање СКЗ, Београд 1935; Данило н. д. (превод Л. Мирковића), 112; Леонид, н. д., 45-46.
12. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, натпис бр. 42; V. Jagić (V. J.), *Die Kirche des heil. Georg in Nagorič(oder Nagoričino) bei Kumanovo in Altserbien mit einer slawischen Inschrift*, Archiv für slawische Philologie, Band XXXI, Berlin 1909, 300-301.
13. К. Лиречек, *Историја Срба*, књ. I (1922), 260, III (1923), 87, Београд; Станоје Станојевић, *Краљ Милутин*, Београд 1937, 23-24; *Историја народа Југославије*, изд. «Просвета», Београд 1953, 347-348.
14. Н. Дучић, *Српски арханђелски Манастир у Јерусалиму*, Годишњица Николе Чупића, књ. IX, Београд 1887, 236.
15. У делима неких аутора се помиње са су Арханђели српски још од 1303. године. То тврди нпр. Тимотеос Питагорас Темелис у свом делу *Јерусалим и његови споменици* (Τιμοθέος Πυθαγόρου Θεμελη, ‘Η Ἱεροθσαλήμ καὶ τὰ μνημῆσιν αὐτῆν), В’, Јерусалим 1933,
16. Аутентичност ове повеље оспорава К. Јиричек у: *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalemu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479)*, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 529. Јиричек сматра да је повеља препис из XIV. века. О томе и: Владимир Мошин, *Повеља Светог Саве Манастиру Светог Николе у Врањини, Свети Сава – Споменица поводом осамтогодишњице рођења 1175-1975*, Београд 1977, 115-116; F. Miklošić, *Monumenta serbica*, Беч 1858, 134; С. Новаковић, *Законски споменици*

српских држава средњега века, Београд 1912, 706.

17. К. Јигећек, исто, В. Мошин, исто. Ф. Миклошић (н. д. 133-135) поистовећује ову повељу с оном из 1348. и сматра да је једина разлика у томе што је на овом препису из Дубровника стављен нов датум и место издања: прва је од 29. априла 1348. издата у Призрену, а друга од марта 1350. издата у Мелнику.
18. С. Новаковић, н. д., 708; Григорије Цамблак у делу *Живот краља Стефана Дечанског (Старе српске биографије XV и XVII века)*, СКЗ, Београд, 1936, стр. 21 помињући разне земље и градове где је Дечански чинио «добра дела» бележи да је то чинио и у Јерусалиму и целој Палестини, али не даје ближе податке.
19. С. Новаковић, н. д., 707 (под I и II, IV и V) F. Miklošić, н. д. 134, 135.
20. Једино се зна да су 1355. године калуђери из Светог Николе на Врањини ишли у Дубровник да приме стонски доходак у име јерусалимског манастира Светих Арханђела. У вези са Врањином јавља се и питање повеље Светог Саве из 1233. године којом даје манастиру св. Николе ставропигијално право, према коме није ни могао бити претворен у метох неког другог манастира (в. В. Мошин, н. д.).
21. К. Јигећек н. д.; Н. Милаш, *Стон у средњим вијековима*, Дубровник 1914; А Vučetić, *Pisma kalugjera srpskih manastira na Svetoj Gori knezu i vlasteli Dubrovačkoj (god 1520, do 1792)*. Starine JAZU, knj. XVII, Zagreb 1885 1-48. С. Новаковић н. д., 709-710 (под I); F. Miklošić, н. д., 165-107,
22. К. Јигећек, н. д. 529. В. Мошин, н. д., 116; И. Руварац, *Камичци – прилошци за други Зетски дом*, Просвјета, год. II, Цетиње 1894, св. 10. 533-534; Ал. Соловјев *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV в.)*, Београд 1926, после текста повеље Душанове из 1350 године додаје да је писана на хартији, без печата и судећи по рукопису и правопису изгледа да је то препис из XVII. века (А. Соловјев, н. д., 150)
Све до 1378. године Дубровчани су тај доходак (tributum Sancti Demetri) исплаћивали српским краљевима, а затим босанским до пропасти босанске државе, јер су владали земљом приморском, Требињем, Конавлима и Драчевицом (в. К. Јигећек, н. д., 327; М. Динић, *Дубровачки трибути*, глас СКА CLXVIII, II 86, Београд 1935, 224-239).
23. Године 1465. су јерусалимски калуђери имали писмо чак и турског султана Мехмеда II, а 1469. године је поклисар Есебега, турског војводе у Скопљу, посредовао, заједно са поклисарима султаније Маре, за добијање стонског дохотка. (в. К. Јигећек., н. д., 534-535). Div. Sanc. 1388. (М Пуцић, *Споменици српски књ. II*, изд. Друштва Србске словесности, Београд 1862. 29).
24. Н. Дучић, н. д, 237; Н. Милаш, н. д, 50.
25. Н. Дучић, н. д., 237; Леонид, н. д, 50.
26. К. Јигећек, н. д, 533; приликом доласка монаха без пуномоћја 1422, 1427, 1446. и 1459. године Дубровчани су одбили исплату и тражили од јерусалимских монаха да прво прибаве пуномоћје (в. К. Јигећек, н. д. 533). Да се кнез Лазар бринуо о исплати стонског дохотка, види се из писма митрополита јерусалимског Михаила дубровачком кнезу из 1387. године (в. М. Пуцић, н. д., 29).

27. K. Jiriček , н. д., 533.
28. Исто, 534; G. P. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Venetia 1605, 55.
29. С. Новаковић, н. д., 710 (под II); F. Miklošić, н. д, 167, 520-522; по К. Јиричеку (н. д., 536) је и ова повеља приликом преписивања допуњена истим нетачним наводом да Дубровчани треба да плате 1000 перпера уместо 500 као стонски доходак.
30. К. Jiriček н. д., 537-538; А. Vučetić н. д, 3,4; F. Miklošić, n. d., 546; В. Атанасовски, *Пад Хеџеговине*, Београд 1979, 206; Никодим Милаш, н. д., 90. А. Vučetić н. д., (на стр. 2) бележи да су Дубровчани објашњавали да исплаћују доходак калуђерима Атонске горе зато што су српски владари то тражили као одштету српским калуђерима који су морали да напусте Стон и Пељешац и населили се на Атону.
31. А. Вучетић, н. д., 3; Н. Милаш, н. д., 90.
32. Т. П. Темелис, н. д, 1330 бележи да је било Срба у лаври још од XIV. века. О томе пише и S. Vailhé (н. д, III стр. 171), не позивајући се ни на какав извор, између осталог: «Они (мисли на руске путописце) су прешли ћутке преко значајног догађаја из XIV. века, који је замало заувек изменио судбину лавре. После не знам каквих финансијских компромиса, грчки монаси су напустили манастир коју су без престанка узнемиравали номади. Два брата, Срби, веома богати и веома утицајни, тражили су у име пећког архиепископа да воде манастирски живот у Светом Сави. Њихова молба је прихваћена; они су одмах обновили већину ћелија. Други Срби и Бугари су им се придружили, тако да је лавра убрзо прешла у руке Словена, остајући потчињена јурисдикцији јерусалимског патријарха.»
33. В. Недомачки, н. д., 39-42.
34. Леонид н. д., 56; А. Н. Муравјевъ, *Сношенія Россіи съ востокомъ по дѣлфмъ церковнымъ I*, Санкт Петербург 1858, 274; Н. Дучић н. д., 238; Леонид н. д., 54; Н. Дучић, н. д., 240.
35. В. Розов, *Страница из живота светог Саве*, Споменик СКА LXIX, II 54 Београд 1929, 95, 97.
36. Леонид, н. д., 54; Н. Дучић, н. д., 240.
37. Леонид н. д., 52; Т. П. Темелис, н. д., 1375-1376.
38. Никон Јерусалимац, *Повест о јерусалимским црквама и местима у пустињама Ефрату у Јордану у свим оближњим тамо, што слушаемо и видесмо то казујем и христољубљу вашем*, у: Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI-XVII века)*, Београд 1960, 184-187. За Никона се зна да је био исповедник Јелене, кћерке кнеза Лазара, и да је за њу саставио око 1441/42. *Зборник* у коме се, поред других његових текстова и кореспонденције с Јеленом, налази и ова његова *Повест* (Ђ. Сп. Радојичић, н. д., 341-342). Исти Никон (Никандар старац јерусалимски) је у три маха долазио и у Дубровник по стонски доходак, 1422, 1424. 1431, а после Јеленине смрти 1443. дошао је поново у Дубровник да прими њену оставину (в. К. Јиричек, н. д., 533-534; М. Пуцић, н. д., 121; F. Miklošić, н. д., 415-417).
39. S. Vailhé, н. д., III, 171,

40. Леонид, н. д., 54. (Грешком, Леонид помиње да је Корбејников био у Јерусалиму 1483, уместо 1583, али из других извора се зна да је друга година тачна).
41. Леонид, н. д. 54.
42. Муравјев, н. д., I, 285-286; Леонид, н. д., 55-59; Розов, н. д., 105.
43. Калистос, н. д., Неа Сион, том XXIII, Јерусалим 1928., нап. 1.
44. Леонид, н. д., 57-59; Муравјев, 281-283.
45. Леонид, н. д., 61; Муравјев, н. д., 297.
46. Леонид, н. д., 61.
47. Леонид, н. д., 61; Муравјев н. д., II, 180. Љ. Стојановић. *Стари српски записи и натписи*, Београд 1902; Ст. М. Димитријевић, *Поклоничка (хаџијска) путовања*, Београд 1933.; Т. Ђорђевић, *Срби и Света земља «Српске новине» – Зборник год. II, бр. 13 Крф, мај 1918, 3-5; Исти, Српске светиње у Палестини*, Скопље 1925; Ст. М. Димитријевић, н. д., 17; Т. Ђорђевић, *Срби и Света земља... стр.4.*
48. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1902; Ст. М. Димитријевић, *Поклоничка (хаџијска) путовања*, Београд 1933; Т. Ђорђевић, *Срби и Света земља*, - Српске новине - Забавник, год. II бр. 13, Крф, мај 1918, 3-5; Исти. *Српске светиње у Палестини*, Скопље 1925; Ст. М. Димитријевић, н. д., 47. Т. Ђорђевић, *Срби и света земља...*, стр. 4
49. Никон Јерусалимац, *Повест о јерусалимским црквама...* в. Нап. 38;. Д. Давидов, *Описаније Јерусалима*, Нови Сад 1973; за друго издање *Описанија* из 1718. године, уместо Исаије Антоновића одобрење је дао Мојсије Путник, архиепископ и митрополит, а Симеон Симоновић се помиње као митрополит у Птолемаиди (Акра); исти н. д., 19; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима*, годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XII/1 Нови Сад 1969.
50. G. P. Lussari, н. д., 55. За податке о свештенику Јакову, полубрату историчара Јакова Лукаревића, дугујем љубазности проф. др. Мирослава Пантића, на чему му најтоплије захваљујем. Свештеник Јаков је, наиме, био ванбрачни син властелина Петра Лукаревића, зато није имао права на племство. Био је несумњиво учен човек, када га је толико одушевила арханђелска библиотека. Године 1608, 16. јула, дубровачки Сенат га је изабрао за мрканско-требињског бискупа са седиштем у Дубровнику. Међутим, није доживео да га папа зареди, јер је умро маја 1609. године.
51. Исто, 38.
52. Записао Сава Косановић 1886. године у лаври Светог Саве Освећеног, *Путничка црта*, «Бршљан» II бр. 7, Нови Сад 1886, 55; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи...*, бр. 1750. то је наставак записа бр. 1749. Доситеј, *Дванаестокњижје* (Δοσιθεος, *Ἱστορία περὶ τῶν Ἱεροσολύμοις πατριάρχουσάντων* (Δωδεκαβιβλος)), I-XII, Букурешт 1717. Исто, 1189-1190 (према цитатима у: Калистос, н. д., Неа Сион 1927, стр. 134-135; Браство, наведени чланак према рукопису Антима, стр. 59. S. Vailhé, III 171-172; Н. Т. П. Темелис, н. д., 1330.

53. Доситеј. Н. д., 1189-1190.
54. Исто.
55. S. Vailhé, III 171-172,
56. Исто.
57. Н. Vincent – F. M. Abel , *Jerusalem Nouvel*, Paris 1926, 986.
58. Н. Дучић, н. д., 239; Н. Vincent – F. M. Abel, н. д., на стр. 986 помињу да су Срби присвојили лавру Св. Саве још у XIV. веку; исто помиње и S. Vailhé, *Le Monastère de Saint-Sabas... III*, 171,
59. S. Vailhé, *Les écrivains de Mar-Saba...*, I и II.
60. S. Vailhé, н. д., I 333; Леонид, н. д., 53; Н. Дучић, н. д., 239-240.
61. У самом Јерусалиму лавра је такође имала некада свој метох – манастир у близини Давидове куле, преко пута Језекиљеве цистерне али се од XIII. века више тај метох не помиње (у Калистос, н. д., Неа сион 1927, 134); Т. П. Темелис, н. д., 1296. У том манастиру је наш Свети Сава био угошћен приликом првог боравка у Јерусалиму 1229. године (Калистос, н. д., Неа Сион 1926, стр. 629)
62. S. Vailhé, III, 172.
63. Исто 173.
64. Т. П. Темелис, н. д., 1330; S. Vailhé III 172,
65. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељ. Књ. XVI, СКА, Београд–Ср. Карловци 1927, 31, 32, 74-77; Исти, *Стари српски хрисовуљи...98*
66. Леонид, н. д., 53; Н. Дучић, н. д., 239-240.
67. S. Vailhé, n. d., III 172; А. Пападопулос-Керамеос, *Аналекта*, том IV, 505.
68. S. Vailhé, *le Monastere de Saint-Sabas...* III, 172. А. Пападопулос-Керамеос, *Аналекта* (‘Α. Παπαδοπούλου – Κεραμέως, ‘Ανάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας), IV, (1897), Петроград, 473.
69. S. Vailhé, III, 172. А. Пападопулос-Керамеос, *Аналекта* том IV(1897), Петроград, 461
70. S. Vailhé, III, 173. А. Пападопулос-Керамеос, том IV(1897), Петроград, 473
71. S. Vailhé, III, 173. А. Пападопулос-Керамеос, том IV(1897), Петроград, 474
72. Леонид, н. д., 62; Н. Дучић, н. д., 241; А. Гавриловић, *Свети Сава, преглед живота и рада*, Београд 1900, 164.
73. Н. Дучић, н. д., 241.
74. Леонид, н. д., 62. (У лавру Светог Саве Освећеног није никад смела, нити данас сме да уђе иједна жена. Монаси воде рачуна да и домаће животиње – мачке и пси – буду мушког пола.)
75. А. Фотић, *Обнова српског манастира Светог Саве Освећеног код Јерусалима 1613. године*. *Balkanica XXI*, изд САНУ, Београд 1990, 225-137.
76. А. Н. Муравјев.н. д., I 297.

77. Н. Дучић, н. д., 241 помиње износ од 50000 гроша; Антим у свом рукопису (део одштампан у Братству, 60) помиње 45000 гроша, а S. Vailhé, н. д., III, 172. 54000.
78. S. Vailhé, III, 172. (према подацима из: Доситеј, *Дванаестокњижје*, 1189; А. Пападопулос-Керамеос, *Аналекта*, том II, 411 белешка 1, том III, 51; Исти, *Јерусалимска библиотека (Ἱεροσόλυμιτικὴ βιβλιοθήκη)* том II. 1894, Петроград 421-423.
79. Т. П. Темелис, н. д., 1331.
80. Антим је писао према *Дванаестокњижју* патријарха Доситеја. Одломци из списка Антима објављени у Братству..., стр. 58-60; S. Vailhé, I, 335; II, 20-24, III, 168, 173, 175-176; *Кад смо и како изгубили Милутинову задужбину манастир Светих Архангела у Јерусалиму (изводи из списка монаха Антима, секретара Јерусалимске патријаршије од 1821-1824, који се чува у рукопису у архиву исте патријаршије)*, Братство, XXXII, Друштво св. Саве, књ. 52, 1941, 58. (Наслов је дала редакција листа).
81. S. Vailhé, II, н. д., 22.
82. Антим (у Братство..., 58)
83. Т. П. Темелис, н. д., 1331.
84. Исто.
85. Исто 1331; А. Пападопулос-Керамеос, *Аналекта* II, 286.
86. Т. П. Темелис, н. д., 1332.
87. Исто, 1331.
88. Д. Давидов, *Описаније Јерусалима*, Нови Сад 1973; за друго издање *Описанија* из 1781. године, уместо Исаије Антоновића одобрење је дао Мојсије Путник, архиепископ и митрополит, а Симеон Симоновић се помиње као митрополит у Птолемаиди (Акра).
89. В. Недомачки, н. д., 44, напомена 105. Веран цртеж лавре сачуван је у: К. Т. Norris, *Medieval Monasteries of Eastern Palestine*, Exploration Quarterly, London 1950 & 1951, PL. XI
90. Да поменемо само два аутора: Душан Глумац, *Српске задужбине...* в. напомену 8. Фотографије дела улазне фасаде цркве Светих Арханђела на стр. 243. и 245. снимео је прота Ст. Димитријевић и позајмио проф. Др. Д. Глумцу; В. Недомачки, н. д., пл. I-IV и 25 снимака.
91. В. Недомачки, н. д.
92. Исто, сн. 2 и 6.
93. Исто, сн. 3.
94. Н. Sauvaire, *Histoire de Jérusalem et d'Hebron depuis Abraham jusgu a la fin au XV siècle d. J. C.* - Fragments de la Chronique de Moudjir-ed-dun, paris 1876, 178. (Муцид-ед-дин ел Ханбали оставио је на арапском рукопис под насловом: *El euns el djalil bétarikh al Qods wa'l Khalîl*. «Капију српског манастира» (Bâb Dêr es-Serb) помиње на стр. 404. рукописа. Муцид је умро 1521. године); В. Недомачки. н. д., пр. I и IV, сн. 3.

95. Исто, Пл. II и IV, сн. 2,4 и 22.
96. Исто. сн. 2,4 и 22.
97. Исто Пл. V. План је на основу скица и фотографија аутора израдила Зорица Шипка-Ергелашев, а архитектонска мерења је обавио арх. др. Божидар Хлавачек-Хен. Фотографије је израдио Вукашин Савић.
98. В. Недомачки, н. д., сн. 41.
99. Исто, сн. 12.
100. Исто, сн. 13 и 14.
101. Исто, сн. 15 и 16.
102. Исто, с. 17 и 18.
103. Исто, сн. 12.
104. Исто. сн. 19.
105. Исто. сн. 20.
106. Исто сн. 23.
107. Исто сн. 24.
108. Исто сн. 22 и 23.
109. Тихомир Ђорђевић, *Српске светиње у палестини*, Скопље 1925, 7, жали што нема ниједне слике, ниједног детаљног описа манастира Светих Арханђела.
110. Тихомир Ђорђевић, н. д., стр. 7 и 8, о казивању Порфирија Успенског.
111. Н. Vincent – F. M. Abel., н. д., 983, 316, 384; G. P. Luccari, н. д., 38, 55.
112. С. Косановић, *Нешто о Синајској библиотеци у свези са старинама из српске прошлости*, Дабро-босански Источник 2, 1888, на стр. 27, 42, и 43 описује 31 стари српски рукопис; архимандрит Порфирије Успенски, *Первое путешествие въ синайский монастырь 1845*, СПб, стр. 209, 214-224.
113. Н. Красноселцев, *Славнскія рукописи патриаршей библиотеки въ Иерусалимѣ*, Казань 1889; 'Α. Παλαδοπούλου – Κεραμέυς, *Ἱεροσολυμιτικῆ βιβλιοθηκῆ* Спб. I (1891), II (1894), III (1897), IV (1899); М. Н. Сперанский, *Славянская письменность XI-XIV в. в. на Синав и в Палестине*, Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР, 32 (1927), Санктъ Путербургъ, 43-118; В. Розов, *Српски рукописи Јерусалима и Синаја*, Јужнословенски филолог V, 1292; Ст. Станојевић, *Историја Српског народа у средњем веку*, књ. I Извори гл. X: *Српски рукописи у Јерусалиму и на Синају*, Београд 1937. 99-101; В. Недомачки, *О српским рукописима у библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму*, Археографски прилози 2, Београд 1980, 71-118; са 20 прилога (у уводу је напоменуто да је језичку редакцију, транскрипцију записа, као и помоћ у коначном редиговању каталошког дела овог рада дао проф. др. Д. Богдановић. О обичају Успенског да исеца поједине листове из рукописа пишу А. Пападопулос-Керамевс, нав. дело III, 65, и Д. Богдановић, *Каталог рукописа манастира Хиландара I*, Београд 1978, 38-39.
114. М. Сперански, н. д.

115. Исто, 70.
116. S. Vailhé, *Les écrivains de Mar-Saba*, Echos d'Orient 2e année. No. 1, октобар 1898, Paris 1-11; No. 2, новембар 1898, 33-47.
117. А. Пападопулос-Керамоеос, н. д.